

ШИМКО Олена Володимирівна

**РОЗВИТОК ДІСПРИСЛІВНИКІВ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ
РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
(на матеріалі творів М. В. Ломоносова)**

Спеціальність 10.02.02 - російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1996

00759853 (.)

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі російської мови Ужгородського державного університету

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Устюгова Л. М.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор Брицин М. Я.

кандидат філологічних наук. Трищук С. В.

Провідна установа:

Кіровоградський державний педагогічний інститут

ім. В. К. Винниченка

Захист відбудеться "18" червня 1996 р. о 15.00 год. на засіданні Спеціалізованої ради (шифр Д.01.92.01) на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України (252001, Київ - 1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні, НАН України

Автореферат розіслано "13" 05 1996 р.

ЛННБ ім. В. С.
АНУК

Учений секретар спеціалізованої ради
доктор філологічних наук, професор

Н. Г. Озерова
Озерова Н. Г.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є вчення про те, що:

1) XVIII століття: в еволюції російської літературної мови – важливий момент, зміст якого визначається як поступове становлення єдиної норми на загальнонаціональній основі.

Система загальнонаціональної російської літературної мови формувалася шляхом злиття кількох різногенетичних джерел, тому проблема норми у XVIII столітті була тісно пов'язана з проблемою співвідношення книжних (церковнослов'янських) та розмовних (російських) елементів.

Церковнослов'янська мова як особливий різновид літературної мови у XVIII столітті виходить з ужитку, а слов'янізми включаються в нову російську літературну мову як маркери функціонального стилю. Отже під середину XVIII століття на зміну існуючому співвідношенню і частково протиставленню церковнослов'янської та російської мов приходять глибші схеми жанрово-стилістичних відмінностей: створюється нова російська літературна мова, покликана змінити церковнослов'янську, як мову нової культури.

Ми виходили з того, що становлення єдиної літературної мови в середині XVIII століття залежало здебільшого від характеру розвитку мовленнєвих засобів прозаїчних та постичних жанрів російської літератури.

Однією з актуальних проблем середини XVIII століття є об'єднання церковнослов'янських і російських елементів у новій російській літературній мові та окреслення тенденцій, які регулювали їх взаємодію.

2) Значний інтерес з погляду злиття двох мовних стихій становлять дієприслівники, які на час розвитку російської літературної мови на національній основі сформувалися як гібридна дієслівно-прислівникова граматична категорія, становлення якої "в російській мові пов'язане з руйнуванням книжної традиції у вживанні апозитивних дієприкметників"¹, тоді як писемна мова зберігала відмінювані дієприкметникові форми, у "фольклорі та російських діалектах не припинялася традиція предикативного вживання дієприкметників"².

3) М.В.Ломоносов, будучи видатним теоретиком і практиком свого часу, "задав наукові основи розуміння російської літературної мови як високого

¹ Кузьміна Л. Е. Немченко Е. В. Синтаксис причастных форм в русских говорах. М.: Изд-во АН СССР, 1971, с. 78. См. также Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол. М.: Наука, 1982, с. 320.

² Книжкова Г. П. Памятники фольклора как источник изучения разговорной речи // Проблемы исторической лексикографии. Л.: Наука, 1977, с. 120.

надбання історичного розвитку народу"¹, визначив для дієприслівника місце в граматичній системі нової російської літературної мови і залишив з'язки е'спліцитно (в "Российской грамматике"²) та імпліцитно (у своїх наукових та художніх творах) вираженої норми використання дієприслівників.

Матеріалом дослідження послужила картотека, створена нами на базі суцільного виписування дієприслівників із сьомого - десятого томів "Полного собрания сочинений"³ М. В. Ломоносова. Залучення різноманітних за жанрами джерел (віршовані твори високого, середнього та низького стилів, наукові праці з філології, листи і документи) обумовлене орієнтацією даної праці на комплексне дослідження стану граматичних категорій дієприслівників російської літературної мови у середині XVIII століття.

Об'єктом дослідження обрано дієприслівники, зафіксовані у творах М. В. Ломоносова:

1) як факти літературної мови у зіставленні з матеріалами "Словаря русского языка XVIII века"⁴;

2) як граматична категорія, описана в "Российской грамматике", у зіставленні з попередніми граматиками;

3) як одиниці кодифікації відповідно до теорії "трех стилів" у зіставленні з матеріалами "Словаря Академии Российской"⁵ і "Словаря 1847 года"⁶.

Відповідно до об'єкту дослідження в дисертації сформульовані такі **завдання**:

- встановити склад дієприслівникових форм у творах М. В. Ломоносова, описати їх частотні та граматичні характеристики, зосередивши увагу на співвідношенні виду твірної основи та дієприслівникового форманта;

- охарактеризувати норми вживання дієприслівників в російській літературній мові як "системі підсистем"⁷ середини XVIII століття, що розгля-

¹ Білодід І. К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі та його значення для розвитку російської і української літературних мов К.: Вид-во АН УССР, 1961, с. 15.

² Ломоносов М. В. Российская грамматика // Полное собрание сочинений. Труды по филологии. М.: Изд-во АН СССР 1952, Т. 7, сс. 290 - 582.

³ Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений М.-Л.: Изд-во АН СССР, тт. 7 - 10.

⁴ Словарь русского языка XVIII века. М.-Л.: Наука. Вып. 1 - 8.

⁵ Словарь Академии Российской. Спб., 1789 - 1794, тт. 1 - 6.

⁶ Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделом Академии Наук Спб. 1847, тт. 1 - 4.

⁷ Горшков А. И. Трех уровнях изучения языковых норм // Развитие и функционирование русского глагола. Волгоград, 1980, с. 34.

даються в "Российской грамматике" і "Материалах к Российской грамматике"¹;

- описати умови поєднання традиційних літературно-книжних і народно-розмовних елементів у дієприслівниках, що становили у XVIII столітті "сплав різних мовних стихій"²;

- визначити ступінь відповідності теоретичних установлень, сформульованих в "Российской грамматике" (1755 року), "Предисловия о пользе книг церковных в Российском языке" (1758 року)³ та "Материалах к Российской грамматике" з їх практичною реалізацією в реальному мовленні;

- описати морфологічні ознаки дієприслівників у XVIII столітті, дати оцінку їх категоріальній автономності, зіставивши граматичні значення в дієприкметникових та дієприслівникових формах.

Методи дослідження. Поставлені завдання і специфіка мовних фактів, які були в нашому розпорядженні, визначили таку сукупність застосованих методів:

- на етапі збирання даних використовувався метод реєстрації та аналізу "негативного мовного матеріалу"⁴, тобто аналізу спостережуваних відхилень від кодифікованої норми. Такі відхилення "з погляду діючої норми сприймаються як помилки"⁵, але вони свідчать про руйнування старих або "становлення нових норм"⁶;

- на етапі оброблювання даних застосовувався метод матрицювання та метод побудови графів. При характеристиці результатів дослідження основним методом виступає описовий.

Метою роботи є комплексний аналіз, орієнтований на виявлення іманентних особливостей дієприслівників як граматичної категорії з її морфологічними формами, синтаксичними функціями та стилістичними характеристиками. Дослідження направлене на відображення цих процесів у творчості М. В. Ломоносова – реформатора і засновника російської літературної мови.

¹ Ломоносов М. В. Материалах к "Российской грамматике" // Полное собрание сочинений. Т. 7, сс. 593 - 760.

² Фидлин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка. М.: Наука, 1983, с.12.

³ Ломоносов М. В. Предисловие о пользе книг церковных в Российском языке // Полное собрание сочинений. Т. 7, сс. 595 - 760.

⁴ Щерба Л. В. Очередные проблемы языковедения // Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, с. 46.

⁵ Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка // Пражский лингвистический кружок. М.: 1967, с. 380.

⁶ Ицковский В. А. Очерки синтаксической нормы. М.: Наука, 1982, с. 4.

Аспекти дослідження:

Кодифікаційний. У дисертації вивчалася кодифікація дієприслівників у доломоносівських граматиках, починаючи з XVI століття і закінчуючи початком XVIII ст. Кодифікація дієприслівників у цих працях розглядалася як концептуальна підоснова для розвитку граматичної теорії дієприслівників, що одержала повний опис в "Российской грамматике" М. В. Ломоносова. Оскільки кодифікація, як правило, "не буває повністю адекватна мовній нормі"¹, у дисертації залучалися матеріали з таких "фрагментів літературних творів"² XVI - XVIII століть, як "Римські діяння", та аналізувалися теоретичні погляди В. К. Тредіаківського під кутом зору того, як кодифікація дієприслівників співвідносилася з реальною мовною практикою.

Стилістичний. Стилістична кваліфікація дієприслівників з творів М. В. Ломоносова згідно з рекомендаціями "Российской грамматики" та теорії "трьох стилів" зіставлялася з лексикографічними ремарками, якими супроводжуються твірні дієслова в "Словаре Академии Российской", "Словаре 1847 года" та з дієприслівниковими формами, зафіксованими в "Словаре русского языка XVIII века". З метою визначення стилістично-нейтрального шару дієприслівникової лексики та ролі М. В. Ломоносова у формуванні єдиних норм нової російської літературної мови вивчалися вживання дієприслівників у різних стилях, тому що "у становленні, закріпленні, і поширенні норм... практика відіграла суттєвішу роль, ніж створення словників, граматики, підручників з красномовства та стилістичних теорій"³.

Грамматичний. Словотвірні і функціональні особливості дієприслівників у творах М. В. Ломоносова розглядаються як своєрідні маркери дієприслівникової граматичної категоріальності, що сприяють уточненню питання про статус дієприслівників у граматичній системі російської літературної мови середини XVIII століття.

Діахронічний аспект висвітлюється в дисертації на ґрунті зіставлення висловлювань вчених з питань взаємозв'язку дієприслівників з

¹ Костомаров В. Г. О ретроспективности учений о культуре речи. Известия АН СССР, Сектор литературного языка, 1966, т. X¹, вып. 2, с. 15.

² Елличка А. Проблемы нормы и кодификации литературного языка в отношении к типу языка // Проблемы нормы славянских литературных языков в синхроническом и диахроническом аспектах. Доклады на IV заседании международной комиссии по славянским литературным языкам 22 - 25 сентября 1974 г. М., 1974, с. 19.

³ Горшков А. И. Теория и история русского литературного языка. М.: Высшая школа, 1984, с. 10.

апозитивними дієприкметниками, часу виникнення та придбання ними власних граматичних особливостей.

Новизна. Комплексний аналіз дієприслівників у творах М. В. Ломоносова дозволив встановити складність стилерозрізнявальної функції дієприслівників, яка у розвитку нової російської літературної мови зазнала кардинальні перетворення: стилістична опозиція "книжне - розмовне" у дієприслівниках трансформувалася у трихотомічну опозицію "слов'янізм - поетична вільність - русизм".

У дисертації вперше простежується взаємозв'язок синтаксичних функцій дієприслівників із загальною лінією еволюції нової російської літературної мови, в якій ієрархія синтаксичних значень відображає рух у системі дієслова від апозитивного дієприкметника до гібридної дієслівно-прислівникової граматичної категорії і термінологічно визначає такі явища, як обставинно-превалюючий, предикативно-превалюючий та рівномірно-розподілений синкретизм.

Актуальність дисертаційної роботи визначається розв'язуванням проблеми співвідношення експліцитно та імпліцитно вираженої норми. Дослідження відібраних мовних засобів у творах М. В. Ломоносова дозволило з'ясувати його теоретичні погляди з літературною практикою, визначити ступінь впливу художньої літератури, наукової та ділової прози на становлення норми літературної мови.

Аналізований фактичний матеріал дозволив виявити спільні принципи взаємодії церковнослов'янських і російських елементів у дієприслівникових формах, поставити питання про їх статус у російській літературній мові середини XVIII століття.

Теоретичне значення дисертації полягає в уточненні уявлень про норму та її кодифікацію російської літературної мови середини XVIII століття й уточнення граматичних категорій і статусу дієприслівників.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в можливості використання його при викладанні російської мови в університетах, пед. інститутах та інших учбових закладах гуманітарного профілю, при викладанні нормативних курсів із стилістики російської мови та історії російської літературної мови, у спецкурсах і спецсеминарах з російської прози й поезії XVIII століття, а також з творчості М. В. Ломоносова.

На захист виносяться такі положення:

1) У російській літературній мові XVIII століття дієприслівники функціонують як сформована категорія, що має специфічне значення та свої відмінні особливості.

2) Граматика М. В. Ломоносова - перша праця, в якій дієприслівники постають як самостійна категорія, що характеризується специфічним набором гетерогенних формантів, вибір яких регламентується стилістично.

3) Реальна мовна норма вживання дієприслівників у літературній мові XVIII століття не вкладається в рамки теорії М. В. Ломоносова. Суворе дотримання рекомендацій "Російской грамматики", яке базується на розмежуванні дієприслівників типу *толкаячи, толкнувши*, як розмовних, а *держа, держувъ*, як книжних у художній практиці російської літературної мови XVIII століття відсутнє.

4) Взаємодія граматичного видового значення твірної основи з генетичним часом дієприслівникового форманта у новій російській літературній мові XVIII століття приводить до повної залежності дієприслівникового часу від дієслівного виду та концентрації граматичного значення дієприслівників у їх основі.

Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел, матеріалів дослідження та списку використаної літератури:

У першому розділі "**Історія кодифікації дієприслівників у граматиках XVI - першої половини XVIII століть**" відзначається, що церковно-слов'янська мова у східних слов'ян до XVI століття підготувала ґрунт для усвідомлення можливостей розвитку писемності на власній національній основі. З цього періоду почався науковий опис спочатку церковнослов'янської, а потім і східнослов'янських мов.

Аналізу піддаються перші східнослов'янські граматики, присвячені описові церковнослов'янської мови. В цих граматиках національні мови виступають точкою відрахунку та протиставлення церковнослов'янській мові. Перший розділ складається з двох параграфів: "Кодифікація дієприслівників у граматиках XVI - початку XVIII століть" та "Кодифікація дієприслівників в "Російской грамматике" М. В. Ломоносова з погляду його стилістичної теорії".

У першому параграфі дається стислий виклад історії кодифікації дієприслівників, починаючи з найдавніших граматичних творів, які дійшли до

нас ("Донатус" Д. Герасимова¹, "Букварь" І. Федорова², "Грамматіки славенскія, правильное синтагма" М. Смотрицького³, "Грамматика словенская" І. Ужевича⁴ та інших) і закінчуючи початком XVIII століття. Розвиток граматичних положень розглядається на фоні загального розвитку нормалізаторських поглядів на категорію дієприслівників.

У другому параграфі аналізується кодифікація дієприслівників в "Российской грамматике" (1755 року) М. В. Ломоносова та її зв'язок з теорією "трьох стилів", сформульованою у "Предисловии о пользе книг церковных в Российском языке".

У кодифікації дієприслівників виділяються два аспекти:

а) поєднання в дієприслівниках граматичного та стилістичного компонентів;

б) синтез церковнослов'янських та споконвічно російських елементів у конкретних дієприслівникових формах.

Другий розділ "Дієприслівники у творах М. В. Ломоносова" присвячений описові дієприслівникових форм у відібраних для дослідження творах та спостереженням закономірностей сполучуваності в цих формах генетично неоднорідних елементів. Дієприслівники, зафіксовані у творах М. В. Ломоносова, розглядаються у двох аспектах:

1) коли практика виступає джерелом фактичного матеріалу й основою теоретичних побудов;

2) коли творча діяльність є засобом застосування і подальшого розвитку сформульованої теорії.

У першому параграфі "Структурний взаємозв'язок твірної основи та форманта в дієприслівниках" аналізуються дієприслівники на основі їх статистичних підрахунків. Підкреслюється, що дисертаційне дослідження здійснювалося на текстах творів М. В. Ломоносова загальним обсягом понад півмільйона слововживань, та понад 5050 дієприслівникових словоформ.

¹ См., Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку. СПб. 1895, т. 1, сс. 9 - 1070.

² Быкова Т. А. Место "Букваря" И. Федорова среди других начальных учебников. М.: Изд-во АН СССР, Отд. лит. культуры и языка, 1955, т. 14, вып. 5.

³ Смотрицкий М. Грамматіки славенскія, правильное синтагма - Факсим. издание 1619 года Научное исследование Німчука В. В. К.: Наукова думка, 1979, 248 л.

⁴ Ужевич І. Грамматика словенская // Підг. до друку Білолід І. К., Кудрицький Е. М. К.: Наукова думка, 1970, 214 с.

Розподіл дієприслівників за жанрами досліджувався з урахуванням їх граматичних форм та виду твірного дієслова. Встановлено, що дієприслівники у творах М. В. Ломоносова багатші за кількістю представлених типів та ширші з погляду словотворчої мотивованості, ніж у "Российской грамматике".

Звертається увага на те, що дієприслівники, утворені від дієслів недоконаного і доконаного видів, характеризуються у М. В. Ломоносова досить чітким розмежуванням формантів: *-а/-я, -учи/-ючи* - для форм недоконаного виду; *-въ, -вши* - для форм доконаного виду. Ці дані суттєво відрізняються від даних "Словаря русского языка XVIII века", що відображають широку варіативність дієприслівникових форм. Підкреслюється, що варіативні дієприслівники (типу *видя - видевъ, идучи - произойдучи*) у творах М. В. Ломоносова нечисленні. Винятки становлять дієприслівники на *-а/-я*, утворені від дієслів доконаного виду, які виступають маркерами поетичного стилю.

При дослідженні "Стилістичних характеристик дієприслівників у творах М. В. Ломоносова" в другому параграфі другого розділу використані словники, що описують лексику нової російської літературної мови XVIII століття: "Словарь Академии Российской" (1789-1794 гг.), "Словарь церковнославянского и русского языка" (1847 г.) та "Словарь русского языка XVIII века". В ролі оцінних маркерів при описі стилістичних функцій дієприслівників у творах М. В. Ломоносова використовуються такі словникові ремарки: *славян.* (слов'янське), *церковн.* (церковне), *общее языка употребление* (загальнономовне вживання), *простог чн.* (просторіччя).

Аналіз сполучуваності дієприслівникових формантів (*-а/-я, -учи/-ючи, -въ, -вши*) з твірними основами (церковнослов'янськими і споконвічно російськими) використовується в ролі бази для розв'язання питань про співвідношення їх використання з кодифікацією російської літературної мови в цілому, наміченою в "Российской грамматике".

Розділ "Грамматичні характеристики дієприслівників у творах М. В. Ломоносова" складається з трьох параграфів. У розділі аналізуються:

1) синтаксичні функції дієприслівників, які маркують ступінь зформованості дієприслівників та їх граматичну самостійність;

2) співвідношення контекстуальних часових значень додаткової, супровідної та основної дій;

3) словотворча структура дієприслівників.

У першому параграфі даного розділу аналізуються "Синтаксичні функції дієприслівників у творах М. В. Ломоносова". Дослідження спирається на припущення того, що джерелом формування синтаксичних функцій для дієприслівників були апозитивні дієприкметники.

Особлива увага приділена синтаксичному синкретизму, який проявляється в нерозділюваному поєднанні обставинної та напівпредикативної функції у більшості аналізованих форм. Підсумовується, що обставинно-превалюючий, предикативно-превалюючий і рівномірно-розподілений синкретизм дієприслівників характеризує різний ступінь вияву обставинного та предикативного значень і має чітко організовану ієрархію.

Крім того у параграфі розглядаються дієприслівники-другорядні присудки, які не сполучають у собі обставинного та предикативного значень. Подібні дієприслівники в семантичному та синтаксичному планах зближуються з апозитивними дієприкметниками і вказують тільки на додаткову, супровідну дію.

У другому параграфі "Реалізація часових значень у дієприслівниках недоконаного і доконаного видів" аналізу підлягає контекстуальне часове співвідношення основної дії, позначеної присудком, та додаткової, вираженої дієприслівником. З цього погляду виділяються різні часові значення дієприслівників у творах М. В. Ломоносова, орієнтовані як на час реалізації основної дії, так і на момент мовлення. Встановлено відносне та абсолютне часове значення дієприслівникових форм з метою визначення ступеня залежності контекстуальних значень дієприслівників від специфіки їх формантів та впливу останніх на часове значення дієприслівникових форм.

На основі широкого спектру контекстуальних дієприслівникових часових значень, описаних у другому параграфі даного розділу, здійснюється аналіз "Категоріальних значень дієприслівників у творах М. В. Ломоносова" (параграф №3), при цьому враховуються такі фактори:

- 1) генетична спорідненість дієприкметникових і дієприслівникових форм;
- 2) вплив дієслівної категорії виду на граматичні значення дієприслівників.

У даному параграфі вказується, що формування дієприслівників як незмінної морфологічної категорії викликало нейтралізацію ряду опозицій,

властивих дієприкметниковим формам: активний - пасивний стан, чоловічий - жіночий - середній рід, однина - множина та інші, а відсутність словозмінних афіксів сприяла зосередженню у дієприкметникових основах дієслівно-видових граматичних значень, тоді як виділення формантів теперішнього (-а/-я, -учи/-ючи) і минулого (-въ, -вши) часу можливе тільки з етимологічної точки зору. У висновках підсумовуються результати дослідження та обґрунтовуються основні положеження, виснесені на захист.

Основні положення дисертаційного дослідження

Наукове розуміння дієприкметників як особливої категорії нової російської літературної мови, що бере свій початок у XVI столітті, пройшло складний шлях розвитку: від простого виділення їх як дієприкметникових слів ("Донатус" Д. Герасимова), через сплутування дієприкметників з першою особою теперішнього часу ("Букварь" І. Федорова), визначення дієприкметників як усічених дієприкметникових форм у називному відмінку ("Грамматіки славенскія, правильное синтагма" М. Смотрицького), співвідношення їх з латинським герундієм (І. Ужєвич, Ж. Соє¹) 'до усвідомлення дієприкметників як специфічного класу слів спочатку церковнослов'янської (Ф. Максимов², "Технологія, о еже, что есть грамматика, и колико частей в себе содержит"³), а потім російської літературної мови (В.Е.Алодуров "Anfanggrunder der Russische Sprache" (1734 р)⁴, В.К.Тредіаковскій⁵).

Безперечною заслугою граматичної літератури XVI - початку XVIII століть, що мала своїм об'єктом, у першу чергу, опис церковнослов'янської мови, є кодифікація, яка закріплювала у дієприкметниках їх формальні відмінності за двома різними мовами: церковнослов'янською - форми на -а/-я, -уше/-юше, -ущи/-ючи, -въ, -ше, -вше і російською - -учи/-ючи, -вши

¹ Успенский Б. А. Одна из первых русских грамматик // Вопросы языкознания. 1988, N 1, с. 94.

² Максимов Ф. Грамматика славенская вкратце собранная въ грекославянской школе аж въ Великомъ Новгороде. Спб. 1723

³ Технологія, о еже, что есть грамматика, и колико части въ себе содржить. Спб., 1724, 236 л.

⁴ Кузнецов Л. С. У истоков русской грамматической мысли. М.: Изд-во АН СССР. 1958, с. 41.

⁵ Неизвестное письмо В. К. Тредіаковскаго (Публикация А. В. Радореновой) // Из истории русской журналистики. Статьи и материалы. М., 1959, с. 214.

та послужила підставою для розмежування стилістичних функцій дієприслівників у новій російській літературній мові. Двоєдність наукової підстави позначилася на специфіці представлення кодифікаційних принципів російської літературної мови, на відборі мовних одиниць для кодифікації в російській літературній мові, на характері опису і формулювання правил. Той факт, що церковнослов'янська мова до початку XVIII століття існувала як писемна, сприяв тому, що кодифікація дієприслівників поряд з рештою граматичних категорій будувалася на протиставленні церковнослов'янських форм як літературно-нормативних і власне російських, таких, що існували поза літературною мовою. Підготовлений у такий спосіб ґрунт дав можливість розробити нову граматичну теорію дієприслівників, яка регламентувала вживання гетерогенних та гомогенних елементів, і встановити їх співвідношення у досліджуваній дієслівній граматичній системі російської літератури XVIII століття. Це дозволило М. В. Ломоносову в описі дієприслівників:

- повністю виключити іменні морфологічні категорії роду, числа та відмінка;
- оминати стадію віддієприкметникового утворення і вивести їх з особових форм дієслова;
- включити дієприслівники в систему дієслівного часу (теперішнього, минулого однократного, минулого невизначеного, минулого сумнівного та давноминулого).

Граматичні характеристики дієприслівників у М. В. Ломоносова поширюються також на інтерпретацію їх синтаксичних функцій, при описі яких автор орієнтувався на споконвічно російські норми, вилучаючи з ужитку синтаксичні галліцизми (називний самостійний) та церковнослов'янізми.

"Российская грамматика" виступає передумовою до розробки стилістичної теорії, яка стала "свого роду лінгвостилістичним придатком, необхідним для завершення формування норм нової російської літературної мови, орієнтованої на національне мовлення"¹.

Кодифікація дієприслівників, описана в "Российской грамматике", тісно пов'язана зі стилістичною реформою М. В. Ломоносова, названою теорією "трьох штилів". Теорія "трьох штилів" у плані історії російської літературної

¹ Хабургаев Г. А. "Средний штиль" М. В. Ломоносова в контексте истории русского литературного языка // Вопросы языкознания. 1983, № 3. с. 103.

мови виявилася засобом розв'язання важливого власне лінгвістичного завдання, пов'язаного з проблемою органічного поєднання в межах єдиної російської літературної мови генетично різнорідних елементів.

Лексикологічна підоснова стилістичної теорії, сформульована М. В. Ломоносовим на базі виділених ним п'яти генетично споріднених груп слів, серед яких на найвищому рівні протиставляються російські та церковнослов'янські лексеми, із сукупності яких на другому рівні виділяються:

- спільні слова для церковнослов'янської та російської мов;
- слова, властиві церковнослов'янській мові;
- слова, характерні для російської мови.

У церковнослов'янській лексиці виділяються "весьма обветшалые" та слова, зрозумілі усім освіченим людям; в російській мові - літературно-нейтральні та "презренные слова". Схематично це співвідношення можна представити так:

Схема 1. Лексична підоснова теорії трьох стилів М. В. Ломоносова

Дана лексикологічна підоснова використовується М. В. Ломоносовим для побудови теорії "трьох стилів", як основного інструмента кодифікації російської літературної мови на національній основі.

На відміну від Макарія і Ф. Прокоповича, які орієнтувалися на основні вимоги ораторського мистецтва, М. І. Усачова та В. К. Тредіаковського, що спиралися на денотативний аспект висловлювання, М. В. Ломоносов класифікацію стилів побудував на власне лінгвістичних засадах наукового опису лексики з погляду її походження. Межі стилів у теорії М. В. Ломоносова перебувають у прямій залежності від лексичних характеристик слів та граматичних форм: "Штилі одержують свою наукову лінгвістичну характеристику, а трихотомія виявляється допоміжним прийомом наукового орієнтування"¹.

Формування стилів російської літературної мови на базі різнопропорційного співвідношення генетично неоднорідних елементів викликало необхідність розмежування церковнослов'янських та російських дієприслівникових форм. Стилістичним маркером для цього розмежування М. В. Ломоносов обрав дієприслівникові форманти, використовуючи традиційне розмежування форм на *-а/-я*, *-въ* як книжних та *-учи/-ючи*, *-вши* як розмовних, і поєднував перші з церковнослов'янськими (церковнослов'янська основа + книжний формант), а другі з російськими (російська основа + розмовний формант) твірними основами. Закріплення дієприслівників типу *держая*, *держувъ* за високим стилем, а дієприслівників типу *толкаячи*, *толкнувши* - за низьким не виключало їх використання у середньому стилі, на базі якого формувалися норми єдиної російської літературної мови. В ролі основного критерію використання дієприслівників М. В. Ломоносов висував "всеозможную рівність", яка полягала у стилістичному узгодженні дієприслівників та їх контекстуального оточення. Ця рівність, яка "особливо тоді втрачається, коли висловлювання словенське буде поряд з російським простонародним" (Ломоносов М. В., ПСС, т. 7. с. 558), стала основою реформаторської та кодифікаторської діяльності М. В. Ломоносова.

На основі дослідження поетичних творів (в кількості 840 сторінок), наукових текстів (920 сторінок), ділових документів (960 сторінок) та листів (300 сторінок) встановлено, що вживання дієприслівників у М. В. Ломоносова є надійним показником розмежування стилів і жа.рів літературних творів. Найбільша кількість дієприслівників зафіксована в поетичних творах, де вони

¹ Вомперский В. П. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и его теория трех штилей. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1970, с. 144.

"служать... скороченню думки" (там же, 559). На другому місці за частотністю дієприслівників перебувають наукові тексти, третє місце займають ділові документи і найнижчою частотністю дієприслівникових форм характеризуються листи:

Форманти	Твори	Постичні твори	Наукові тексти	Документи	Листи	Всього
Недокон.	-а/-я	1514	467	434	304	2719
	-учи/-ючи	21	4	11	20	92
	-въ/-вши	7	2	6	4	19
Доконан.в.	-въ	594	295	262	267	1419
	-вши	348	139	117	14	618
	-ши	9	1	-	-	10
	без суф.	39	4	2	-	45
	-а/-я	111	6	7	4	128
Всього	2644	954	736	736	716	5050

Аналіз конкретних дієприслівникових форм, утворених від дієслів доконаного й недоконаного видів, у творах М. В. Ломоносова показав, що в першій половині XVIII століття дієприслівники вже сформувалися як граматична категорія, відмінна від дієприкметників структурно-морфологічними особливостями, проте в межах дієприслівників ще не завершилися процес: а) відбору формантів для дієприслівників недоконаного та доконаного видів, б) закріплення формантів за певними типами основ, що проявилось, за термінологією Абдулхакової Р. Л.¹, у варіативності дієприслівників (змішуванні форм на -а/-я та -учи/-ючи, -въ і -вши), а також їх синонімії (взаємозамінні форм на -а/-я і -въ/-вши, утворених від дієслів недоконаного й доконаного видів). Матеріали "Словаря русского языка XVIII века" наочно демонструють широкі можливості формоутворення для дієприслівників того часу як у виборі дієприслівникового суфікса, так і твірного дієслова та його видової належності.

Зіставлення наших матеріалів з даними "Словаря русского языка XVIII века" показало, що у М. В. Ломоносова вживання дієприслівників відповідало

¹ Абдулхакова Р. Л. О синонимии и вариативности в дееспричастных формах // Проблемы русской морфологии. Тезисы международной лингвистической конференции. Орехово-Зуево, 1995, с. 81.

основному спрямуванню розвитку процесів відбору формантів та їх закріпленню за певними типами твірних основ в російській літературній мові.

Дослідження стилістичних функцій дієприслівників в аналізованих творах показало, що реальна мовленнєва діяльність М. В. Ломоносова не вкладалася в межі його теорії та вчення про "три штилі". Суворе дотримування експліцитно вираженої норми вживання дієприслівникових формантів, кодифікованої в "Российской грамматике" і основаної на розмежуванні дієприслівників на -а/-я, -въ як книжних та -учи/-ючи, -вши як розмовних, у творах М. В. Ломоносова відсутнє. Форманти -а/-я, -въ, кваліфіковані вченим як книжні, в аналізованих творах вільно поєднуються з церковнослов'янськими твірними основами (тобто з неповноголоссям в корені та префіксі, префіксами воз-, во-, со-, из-, альтернантами щ, жд) та з російськими (тобто з повноголоссям в корені й префіксі, префіксами вз-, в-, с-, вы-, альтернантами ч, ж). Це встановлено шляхом зіставлення стилістичних ремарок до твірних дієслів за "Словарем Академии Российской" та "Словарем церковнославянского и русского языков".

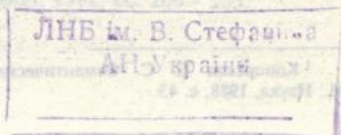
Більшість дієприслівників на -а/-я у М. В. Ломоносова утворено від стилістично нейтральних дієслів, що вживаються в межах кожного з трьох виділених стилів та літературних творів усіх жанрів.

При оцінці стилістичної маркованості дієприслівників враховувалася існуюча у XVIII столітті теорія "поэтических вольностей", за якою відступи від правильного слововживання підкорялися техніці віршування. "Поэтические вольности", виражені дієприслівниками, у творах М. В. Ломоносова вступають у протиріччя:

1) із жанром, оскільки використовуються стилістично знижені одиниці у творах високого стилю навпаки;

2) із стилістичною характеристикою контекстуально співвідносних з дієприслівниками лексичних одиниць.

Таким є використання форм на учи/-ючи, -вши в аналізованих творах високого стилю і дієприслівників на -уши в творах середнього стилю. Імпліцитно виражена норма вживання дієприслівників у М. В. Ломоносова спирається, з одного боку, на реальні мовні закони утворення дієприслівникових

форм, а з другого - на нівеляцію стилістичної маркованості генетичних церковнослов'янізмів та русизмів¹.

У "Російской грамматике" пр. описі синтаксису дієприслівників М. В. Ломоносов обмежився характеристикою обставинної категоріальної функції. Завдяки цьому в синтаксичному значенні дієприслівників виявилось кілька ступенів градації. Граматичною основою виділення ступінчастості була обрана М. В. Ломоносовим лексична сполучуваність дієприслівників з прислівниками: *вопросая важно, беспечно, небрежно, равнодушно*.

Багатоступінчастість вираження синтаксичних значень дієприслівників має місце і в його творах, але вона спирається на іншу граматичну основу - гібридність лексичного значення самого дієприслівника, що обумовило синкретизм синтаксичної функції дієприслівникових форм.

Часові значення дієприслівників у творах М. В. Ломоносова значно складніші, ніж в описі "Російской грамматики", де протиставляються тільки форми теперішнього та минулого часів.

Співвідношення дієприслівника та дієслова реалізує стандартні значення одночасовості (для форм недоконаного виду) і попередності (для форм доконаного виду), а також вказує на цілий ряд складних залежностей між додатковою, супровідною та основною діями.

Окремі часові значення дієприслівників недоконаного і доконаного видів у творах М. В. Ломоносова визначаються контекстними умовами і в значно меншій мірі залежать від специфіки дієприслівникових формантів, ніж від контексту. Так форми *-а/-я, -учи/-ючи* в аналізованих текстах мають значення часткової одночасовості, попередності, а на *-въ, -вши* - значення неповної попередності, одночасовості і слідування.

Подібне вживання дієприслівників у творах М. В. Ломоносова дозволило виділити форми з абсолютною часовою орієнтацією, де дії дієприслівника і дієслова-присудка безумнівно розходяться у часі і по-різному визначаються моментом мовлення. Наприклад, дієприслівники доконаного виду у сполученні з дієсловами майбутнього часу можуть мати таку схему відношення:

¹ Копорская Е. С. Семантическая история славянизмов в русском языке нового времени. М.: Наука, 1988, с. 43.

4. Шимко Е. В. О месте гибридных глагольных форм в структуре словообразовательного гнезда // Закономерности эволюции словообразовательной системы русского языка. Оренбург, 1994, с.с. 40-41.

5. Шимко Е. В. Стилистические функции деепричастий в произведениях М. В. Ломоносова // Доклады и сообщения традиционной конференции профессорско-преподавательского состава УжГУ. Филологический факультет. Ужгород, 1993, сс. 93 - 96.

Шимко Е. В. Развитие деепричастий в период формирования нового русского литературного языка.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 02. - русский язык. Киев, Институт языковедения им. А. А. Потебни НАН Украины.

В диссертации исследуются этапы становления теории деепричастий как особой грамматической категории. Указывается, что понимание деепричастий прошло сложный путь развития: от простого выделения из причастий, определения их как усеченных причастных форм, соотношения с латинским герундием до осознания деепричастия как специфического класса слов сначала церковнославянского, а затем и нового русского литературного языка.

Основные тенденции развития грамматических особенностей, стилистических и синтаксических функций деепричастий в середине XVIII века рассматривается сквозь призму сопоставления кодификации нового русского литературного языка, намеченной в "Российской грамматике" (1755 г.) и теории "трех стилей" с реальной языковой практикой М. В. Ломоносова.

Shimko E. V. The Development of the Participle in the Period of New Russian Literary Language Formation.

Thesis for the Degree of Candidate of Philological Sciences by Speciality: 10. 02. 02 - Russian language. The Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences, Kiev, Ukraine.

In the thesis the stages are investigated of the theory of the Participle as a special grammatic category. It is pointed out that the conception of Participle underwent a long way being, first, singled out of adverbs, defined as a reduced adverbial part, identified with the Latin Gerund. Finally it started to occupy a place of a separate class of words, first of the church Slavonic, then of the New Russian literary language.

The main tendencies in the development of the grammatic peculiarities, stylistic and syntactic functions of the Participle in the middle of the XVIII-th century are analysed by means of comparison of New Russian literary language codification viewlined in "Russian Grammar" (1755) and the theory of three functional styles with M. V. Lomonosov's language practice.

Ключові слова дієприслівник, дієприкметник, синтаксичний синкретизм; кодифікація, нова російська літературна мова, "Российская грамматика" М. В. Ломоносова; теорія трьох стилів: високий, середній, низький стиль, книжний - розмовний форми, слов'янізми, русизми.

Е.В.Шимко

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

В диссертации на тему «...» автор рассматривает...

Ирина Д. Павлова рассуждает в своем диссертационном труде о том, что...

Handwritten signature or notes at the bottom of the page.

AB.34.810

AB 34.810